

Klesarska radionica iz vremena kneza Branimira*

Nikola JAKŠIĆ

Prof. dr., Filozofski fakultet, Odsjek za povijest umjetnosti
HR - 23000 Zadar, Obala Kralja Petra Krešimira IV,2

Autor raspravlja o grupi predromaničkih reljefa s prostora sjeverne i srednje Dalmacije te zapadne Bosne. Upozorava na stilska svojstva i veliku srodnost među njima koja se uočava kod klesanja svakog pojedinog detalja. U tom smislu uspoređuje kuke i kimation arhitrava i zabata, ptice na zabatima, te pluteje s troprutim kružnicama koje presjecaju troprute dijagonale. Natpisom na jednom od arhitrava, na kojem se spominje knez Branimir, utvrđuje čvrst oslonac za dataciju cijele grupe prema kraju 9. stoljeća. Ističe ujedno nisku zanatsku razinu ovih reljefa i nudi objašnjenje pojavi u povijesnim okolnostima borbe za stjecanje državne i crkvene nezavisnosti koju vode knez Branimir i ninski biskup Teodozije.

* Ovo je ulomak teksta iz doktorske disertacije pod naslovom *Kiparsko-klesarske radionice u Dalmaciji od 9. do 12. stoljeća*, Zadar, 1986. Odstupanje od izvornog teksta je samo u onoj mjeri u kojoj je u posljednjih 10 godina obogaćena literatura o problemu unijela više svjetla u pojedine detalje. Pristup problemu i zaključci nisu ni najmanje mijenjani.

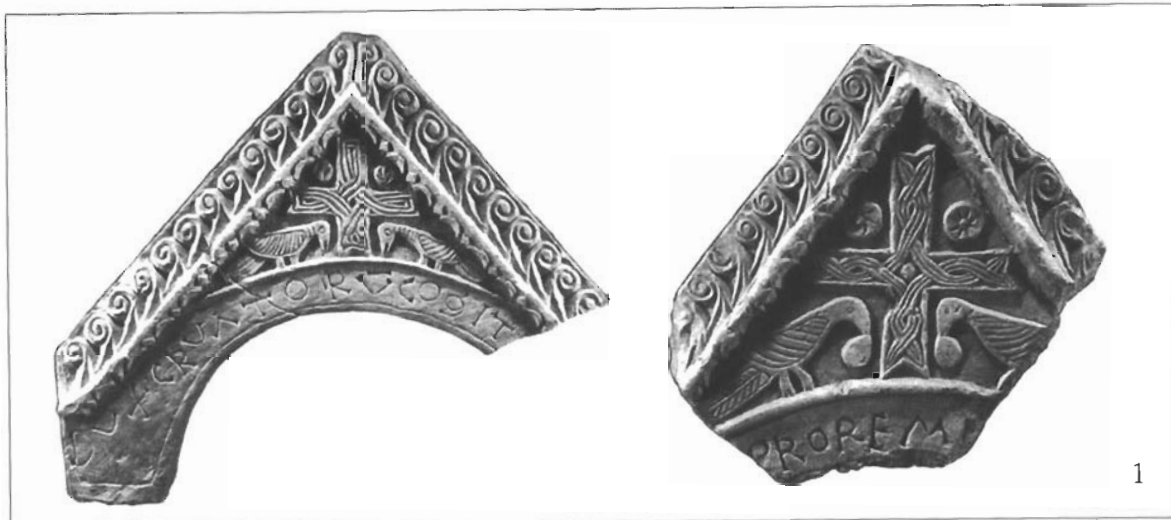
Jedan od najpoznatijih spomenika hrvatske predromaničke skulpture je zabat oltarne ograde, pronađen prilikom istraživanja manje crkvice u Šopotu kod Benkovca između dva rata. Objavljen prvi put u Karamanovoj "Kolijevci" 1930. god., uveden je u literaturu u kojoj se često spominje.¹ Ovaj zabat svakako je poznatiji kao epigrafski spomenik na čijem je luku ubilježena formulacija *dux Crvatorv(m) cogit(avit)* zajedno s pripadajućim mu arhitravom i natpisom *+Branimiro com..*² Tako je postao značajan upravo po činjenici što je na njemu uklesan najstariji tekst s etnikom Hrvata čvrsto datiran u 9. stoljeće. Ta činjenica ističe ga i među drugima vrlo važnim zabatima s ubilježenim imenima hrvatskih vladara, primjerice iz Rižinica (Trpimir) ili Uzdolja (Mutimir). Uz zabat i pripadajući mu arhitrav na istom je lokalitetu u Šopotu pronađen još jedan veći ulomak zabata istih stilskih svojstava s ostatkom natpisa na luku *pro reme(dio)*.

Ostavljajući po strani povijesne konotacije natpisa i probleme njegove lekcije, posvetit ćemo se ovom zabatu, odnosno ulomcima reljefa iz Šopota kao klesarskim artefaktima zbog njihovih zanimljivih stilskih i likovnih svojstava, posebno stoga što su relativno točno određeni u vremenu vladavinom kneza Branimira, pa su od šireg interesa za razumijevanje razvitka umjetničkih nastojanja povijesnog trenutka.

Naime, i zabati i pripadajući arhitrav pokazuju osoben način klesarske interpretacije poznatih, usvojenih i ustaljenih motiva u domaćoj predromaničkoj skulpturi. Ta svojstvena interpretacija ustaljenih ornamenata pokazuje neke karakteristike koje znatnije odvajaju skulpturu iz Šopota od kruga "klasične" predromaničke klesarske produkcije u Dalmaciji. Ustaljeni motivi kao što su kuke ili kimation arhitrava i zabata, tropruta pletenica i голу-

¹ LJ. KARAMAN, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*, Zagreb, 1930, 81.

² Ž. RAPANIĆ, Bilješka o četiri Branimirova natpisa, *Starohrvatska prosvjeta*, Split, ser. III, 11(1981), 179.

bice zabata upućuju na razmjerno nevješta, gotovo naivna majstora koji kvalitetom klesarske izvedbe reljefa u znatnoj mjeri zaostaje za klesarskim standardima epohe. Posebno je to zamjetno u načinu klesanja kimationa nad natpisom pod vijencem kuka, koji je toliko zakržljao da mu se prauzor i ne raspoznaje, za razliku, primjerice, od kimationa uklesana na ulomku jednako čuvenog zabata iz Rižinica, visoke zanatske razine. Križevi na zabatima iz Šopota ornamentirani su troprutom pletenicom kao što je to često viđeno i drugdje, primjerice na zabatu iz Uzdolja, no to nije ona "klasična", standardna izvedba ustaljena duktusa, već rastegnuta i anemična varijanta visoka uzora. Nadasve se rustičnima doimaju golubice, znatno šematizirane i stilizirane, vrlo grube izvedbe kojima je tijelo sa sklopljenim krilima naznačeno samo paralelnim urezanim linijama, a rep jednako tako, bilo urezanim linijama ili pak ornamentom riblje kosti, ali nipošto onako suvereno kao na zabatu iz Rižinica i mnogim drugim reljefima.

Dva zabata iz Šopota, iako stilski posve sukladna, zamjetnim neujednačenostima u izvedbi upućuju i na stupanj mogućih razlika u detaljima izvedbe pojedinih klesarija unutar istoga kruga majstora. Posebno se, iako jednako rustične, međusobno razlikuju golubice na dvama zabatima iz Šopota koje su, bez sumnje, proizvod istih klesara, što je uvjetovano ponajprije različitim oblikom trokutnog okvira središnje kompozicije.

Opisanim se ulomcima oltarne ograde iz Šopota približavaju u izvedbi mnogi ulomci reljefa s različitih lokaliteta u kopnenom dijelu Dalmacije i zapadne Bosne. Istaknuti treba ponajprije sukladnu klesarsku izvedbu koja se očituje na ulomcima triju zabata oltarne ograde (nažalost slabo sačuvanih) s lokaliteta Crkvina u Biskupiji kod Knina. Pišući o njima prvi put 1980. godine, odredili smo ih kao jednu od faza u obnovi interijera značajne crkve, a datirali u drugu pol. 9. stoljeća, uspoređujući ih upravo s datiranim nalazima iz Šopota.³ Na tim ulomcima iz Crkvine zapažamo već spominjani karakter stiliziranog i nezgrapnog kimationa i zatim križa s rastvorenim krajevima koji je ornamentiran nespretnom i anemičnom troprutom pletenicom, sasvim slično kao na zabatu iz Šopota sa sačuvanim natpisom *pro remedio*. Golubice također nalikuju onima iz Šopota sa zamjetno stiliziranim tijelom, predočenim urezanim paralelnim linijama i

³ N. JAKŠIĆ, Zabata oltarne pregrade iz Crkvine u Biskupiji kod Knina, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, Split, 21 (1980), 107.

1. Šopot
2. i 6. Biskupija Crkvina
3. Sv. Spas
4. Biskupija Bukorovića
podvornica
5. Zbirka "Bihac"

⁴ Analiza natpisa predmet je posebne rasprave V. DELONGE u ovom istom svesku, pa nema razloga o njemu jednako raspravljati. Ime prenosimo u lekciji *Gostiha* kako je tamo razloženo i objašnjeno za razliku od učestalo rabljene varijante *Gastica*, zapisane na natpisu kao latiničke grafičke interpretacije hrvatskog fonološkog predloška.

⁵ Ulomke sa Sv. Spasa i Šopota prvi je usporedio I. PETRICIOLI, *Oko datiranja umjetničkih spomenika ranog srednjeg vijeka*, *Gunjačin zbornik*, Zagreb, 1980, 114. ISTI, *Prilog diskusiji o starohrvatskim crkvama s oblim kontraforima* (dalje: *Prilog diskusiji...*), *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, Split, 8 (1984), 222.

⁶ N. JAKŠIĆ, *Zabati oltarnih pregrada od 9. do 12. stoljeća u Dalmaciji*, Zagreb, 1980. (magistarski rad-rukopis). Neovisno: I. PETRICIOLI, *Prilog diskusiji...*, 222.

⁷ Lj. KARAMAN, *nav. dj.*, 81.

⁸ M. BARADA, *Dvije naše vladarske isprave*, *Croatia sacra*, Zagreb, VII (1937), 76.

⁹ S. GUNJAČA, *Novi naučni rezultati u hrvatskoj arheologiji*, JAZU, Zagreb, 1958, 9.

¹⁰ Ž. RAPANIĆ, *nav. dj.*, 186.

repom na riblju kost kakav se zamjećuje na biskupijskom ulomku s natpisom *dux glo.*. Dakako, usporedbama treba pribrojiti i kuke ulomaka arhitrava i zabata s obaju lokaliteta.

Ovoj stilski koherentnoj grupi skulptura iz Šopota i Biskupije vrlo je bliska jedna grupa reljefa koji su pronađeni u istraživanjima crkve Sv. Spasa na izvoru rijeke Cetine. Odnosi se to ponajprije na arhitrave predromaničke crkve s već poznatim natpisom župana Gostihe i pripadajući im ulomak zabata oltarne ograde.⁴ Izuzevši natpis, ornamenta kuka dvostrukih razdvojenih peteljki te stiliziranog kimiona arhitrava i zabata oltarne ograde Sv. Spasa klesani su posve jednako kao na ulomcima izdvojenih reljefa u Šopotu i Biskupiji.⁵ Golubica središnje kompozicije zabata pokazuje neposredne sukladnosti s onom iz Šopota na kojoj je natpis *pro remedio*, a križ je pak usporediv s ulomkom iz Biskupije na kojemu je natpis *dux glo.* Na ovaj zabat iz Sv. Spasa, gotovo u svim potankostima klesarske izvedbe, podsjeća ulomak zabata nepoznata podrijetla iz zbirke "Bihac". Svakako potječe iz priobalja između Trogira i Omiša, na kome je ovo društvo razvilo djelatnost. Na luku se razaznaju dijelovi natpisa *..ini.*

Karakteristične kuke i kimion arhitrava i zabata sa spominjanih lokaliteta koji se bez sumnje vezuju uz istu klesarsku radionicu zapažamo na još nekim lokalitetima s arheološkim tragovima iz starohrvatskog razdoblja. Tako ih primjećujemo na ulomcima iz Bukorovića podvornice na kojoj su istraženi ostaci predromaničke crkve karakteristična tlorisa s polukružnim kontraforima na vanjskom zidnom plaštu što se dovodi u vezu s crkvom kod Sv. Spasa.⁶

Zanimljiviji su nalazi reljefa sličnih osobina pronađenih u crkvi Sv. Bartula u Ždrapnju kod Bribira. Ulomke oltarne ograde koje je pronašao L. Marun, uzidane u recentnu crkvicu, spomenuo je već Karaman⁷ a zatim Barada,⁸ Gunjača⁹ i Rapanić.¹⁰ Svi oni

spominju samo natpis na arhitravu na kojemu se može pročitati ime župana Pristine, a ne spominju i zabat na kojem je također dio natpisa koji pomaže lekciji gotovo cjelovitog teksta. Natpis na arhitravu glasi *...o duce Clavitoru(m) ego Pristina iupanus c...*, a na zabatu *...mea edificabim(us)*. Arhitravu se s više ili manje opreza dodaje i manji ulomak s natpisom *...animer...* za što neki predlažu raspoznavanje imena Branimira uz ono *o* ispred *duce*.¹¹ Ostavljajući po strani problem s imenom Branimira predložio sam restituciju *...o duce Clavitoru(m) ego Pristina iupanus c(vm con- vge) mea edificabim(us)*.

Prvi je o natpisu s imenom župana Pristine pisao S. Gunjača predlažući iza onog *c* rekonstrukciju *c(onstruxi)*.¹² Zanimljivo je s ovim natpisom u vezi da su različiti autori, čitajući ga, redovito propuštali nešto određenije kazati o samome županu Pristini. Župan upravo sličnog imena Prisma, susreće se u poznatoj ispravi vojvode Mutimira s pridjevom mačonoša u godini 892.¹³ Taj je mogao biti županom i za vrijeme njegova prethodnika Branimira čije se ime dovodi u vezu s natpisom iz Ždrapnja.

Klesarska obradba reljefa iz Ždrapnja najbliža je reljefima iz Šopota gdje se spominje knez Branimir. Zamjećujemo karakteristične kuke i kimation arhitrava i zabata, a onda i središnju kompoziciju zabata s rustičnim golubicama i križem.¹⁴ Zašto je Gunjača u svojoj obradi natpisa propustio spomenuti identitet župana Pristine, ostaje nejasno. Već je Barada u svojoj poznatoj raspravi o našim najstarijim poveljama poistovjetio župana s natpisa iz Ždrapnja s onim iz darovnice vojvode Mutimira. Pri tome je istakao: *Historijski postoji natpis župana Pristine. Slova odgovaraju vremenu Branimirova natpisa nedavno nadena u Šopotu kod Benkovca. Plastična dekoracija također odgovara vremenu IX stoljeća*.¹⁵ S. Gunjača je šutnjom zaveo i Rapanića koji također ne citira, čini se, ipak važan Baradin navod. Osobno smatram da se Baradinu identifikaciju može prihvatiti tim više jer se spomen poznatog nam župana Pristine u 892. godini posve uklapa u vremenski okvir kakav se predlaže za djelovanje klesarske radionice u kojoj su nastali reljefi iz Ždrapnja, Šopota, Biskupije i Vrljike.¹⁶ Na skromne tragove njene aktivnosti, posredovanjem ulomaka nekih

¹¹ S. GUNJAČA, *nav. dj.*, Zagreb, 1958, 9.

¹² ISTO.

¹³ F. RAČKI, *Dokumenta...*, 14.

¹⁴ N. JAKŠIĆ, *Zabati oltarnih pregrada od 9. do 12. u Dalmaciji*, Zagreb, 1980. (magistarski rad-rukopis). Neovisno I. PETRICIOLI, *Prilog diskusiji ...*, 222.

¹⁵ M. BARADA, *nav. dj.*, 76.

¹⁶ Naše rezultate kao i prof. I. Petriciolija, vezane uz skulpturu s ova četiri lokaliteta, potom usvaja i M. JURKOVIĆ, *Od Nina do Knina* (katalog izložbe), Zagreb, 1992, 33.

12

7. i 8. Ždrapanj

9. Šopot

10. Bukorovića podvornica

11. Rapovine

12. Sv. Spas

13. Plavno

13

¹⁷ Fotografiju arhitrava iz Rapovina prvi put susrećemo kod N. MILETIĆ, *Reflets de l'influence byzantine dans les trouvailles paléoslaves en Bosnie - Herzégovine, Rapports du III Congrès International d'Archéologie Slave*, Bratislava, 1980, 287 - 306; Nedavno ga je obradila V. DELONGA, *Latinski epigrafički spomenici iz starohrvatske župe Livno, Livanjski kraj u povijesti*, Split - Livno, 1994, 84., dopunjujući ga ulomkom iz Perkuše istih stilskih svojstava, a uspoređujući ih jednako s reljefima iz Sv. Spasa, Ždrapanja, Biskupije i Šopota.

¹⁸ S. GUNJAČA, *Tiniensia archaeologica-historica-topografica I, Starohrvatska prosvjeta, Zagreb*, ser. III, 6 (1958), 153, sl. 28. N. MILETIĆ, nav. dj., 290 sl. 3

¹⁹ Kad je nastajao ovaj rad, 1986. god., nije mi bilo poznato da postoje ulomci istovjetno ornamentiranih reljefa iz Sv. Spasa (vidi članak T. Burića u ovom svesku) i Rapovina. V. DELONGA, nav. dj., T I. s pravom pretpostavljajući da potječu iz istog objekta kao i arhitrav.

²⁰ Ž. RAPANIĆ, *Kamena plastika ranog srednjeg vijeka u Arheološkom muzeju u Splitu, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, Split, LX (1963), 144.

reljefa, nailazimo i dublje u zaleđu Knina i Dinare. Arhitrav iz Rapovina u Livanjskom polju s cjelovitim natpisom u čast apostola Petra *...ferre dignatus est ad honore(m) beati Petri ap(ostol)ip(ro) remedio anime sve...* u mnogome podsjeća na ahitrave iz Sv. Spasa u izvedbi karakterističnih kuka i kimationa što je posve dovoljno za atribuciju ovoj skupini.¹⁷ Isto vrijedi i za manje ulomke arhitrava iz Plavna i iz Vrbe u Glamočkom polju.¹⁸

Iako su relativno brojni reljefi ove klesarske radionice uočeni na mnogim lokalitetima i na relativno veliku prostoru (od Šopota na zapadu do Livanjskog i Glamočkog polja na istoku i Plavna na sjeveru), primjetno je kako su joj karakteristike očitane samo na arhitravima i zabatima, a ne i na kapitelima, plutejima i pilastrima. Na mnogim su lokalitetima, naime, pronađeni samo arhitravi i zabati, dok je na Crkvini u Biskupiji bilo više faza preinake oltarske ograde pa je teško suditi koji bi joj, primjerice, pluteji, pilastri ili kapiteli odgovarali. Jedino je u Ždrapanju kod Bribira, uz arhitrav i zabat s natpisom župana Pristine pronađen velik plutej, posebno zanimljiv, jer narav njegove izvedbe svjedoči jednako o klesaru koji nevjesto interpretira ustaljene ornamentalne uzorke. Na tom pluteju je ornament od sustava istovjetnih troprutih kružnica što presijecaju troprute dijagonale. U odnosu na učestaliju izvedbu sličnog motiva na brojnim ulomcima predromaničkih skulptura zapaža se kako one nisu vezane u sustav pomoću čvorova, što je jedna od temeljnih karakteristika organizacije ornamentalnih ploha beskonačnim troprutim trakama već nas naprotiv iznenađuje sustav autonomnih troprutih krugova. Zamjetna je na tom pluteju dakle ista osobina kao i na zabatima, nedosljedna interpretacija klasičnih sustava ornamentalna ili životinjskih likova, jednom riječi niska klesarska razina izvedbe i vidljivo naivna interpretacija suvislog i intelektualno organiziranog ornamentalnog predloška ili uzora. Upravo istovjetno ornamentirane ulomke pluteja zapažamo i na reljefima iz Bukorovića podvornice. Ulomak takva pluteja potječe i iz Plavna gdje smo već istakli i ulomak arhitrava karakterističan za ovu radionicu. Da je baš takav sustav organizacije ornamenta s troprutim kružnicama svojstven upravo ovoj klesarskoj radionici, svjedoči ponajbolje ulomak već pridruženog joj zabata iz Crkvine u Biskupiji na čijem je luku isklesan isti ornament. U najnovije vrijeme objavljene su i fotografije nekoliko ulomaka pluteja iz Rapovina i iz Sv. Spasa koji pokazuju posve ista svojstva.¹⁹ Tako na šest lokaliteta (Plavno, Ždrapanj, Biskupija - Crkvina, Biskupija - Bukorovića podvornica, Sv. Spas, Rapovine) zamjećujemo karakterističnu naivnu organizaciju istovjetna motiva troprutih krugova uz već istaknute istovjetne karakteristike kuka i kimationa na arhitravima i zabatima. Time grupa postaje posve koherentna, a uključivanjem novih nalaza iz Sv. Spasa i Rapovina dodatno potvrđuje naša prethodna razmišljanja. Posredovanjem natpisa s imenima kneza Branimira i župana Pristine uz to je dobro datirana u drugu polovicu 9. stoljeća.

Velike sličnosti prema reljefima iz cijele grupe pokazuju četiri ulomka arkade ciborija u Arheološkom muzeju u Splitu, objavljeni kao solinski nalaz.²⁰ Vijenac s kukama nad rudimentalnim kimationom i niz troprutih kružnica kao na ulomku zabata iz

Crkvine u Biskupiji i na drugim plutejima s istovjetnim motivom posve ju dostatno približavaju raspravljanoj skupini. Golubice na ovoj arkadi nalik onima na Sv. Spasu, na zabatu iz zbirke "Bihać", na zabatu iz Šopota s natpisom *pro remedio* i na zabatu iz Ždrapnja, samo pojašnjavaju sukladnost. Sagledana sa zabatom iz zbirke "Bihać", ova arkada otvara ujedno mogućnost traganja za još jednim lokalitetom na kojem je ista klesarska radionica opremala interijer crkve, ovaj put negdje u priobalju. Jedan od ulomaka ove arkade objavljen je davno kao solinski nalaz,²¹ a kasnije su u zvoniku splitske stolnice i u crkvi Sv. Matije uz nju, pronađena ostala tri ulomka.²² Tako navedeni splitski ulomci mogu upućivati i na jedan objekt u samom Splitu u kome bi naša radionica djelovala, no to treba uzeti s velikom rezervom iz najmanje dva razloga.

1. U cjelovitoj baštini splitskih predromaničkih reljefa nema niti jednog ulomka koji bi bio sukladan raspravljanim reljefima od Benkovca do Glamoča. 2. U zvoniku splitke stolnice pronađeni su kao spolija (kao i pojedini ulomci ove arkade) važni natpisi čije je solinsko podrijetlo neprijeporno.²³ Utoliko je solinsko podrijetlo ulomaka arkade izglednije, kao što to svjedoči i najveći njen ulomak pronađen u Solinu.²⁴

Vjerujem da ovom raspravom nije iscrpljen broj lokaliteta na kojima je klesarska radionica osebujnih svojstava iz vremena kneza Branimira ostavila traga. Velik broj lokaliteta na jednoj strani i osobit likovni govor na drugoj daju poticaj za razmišljanje. Razvidno je za sada samo to da klesari koji su izradili reljefe na spomenutim lokalitetima nisu iznikli u radionici sa zanatskom tradicijom na onoj razini koju poznajemo u Dalmaciji u vremenu prije i poslije njena djelovanja. No, ti su reljefi ipak dragocjeni za proučavanje predromaničke skulpture u nas, jer uz ostalo upućuju na kvalitativne odnose među različitim grupama lapicida.

Klesarska produkcija naivnih lapicida iz vremena kneza Branimira neće dakako zauzeti zavidno mjesto unutar stila, no time se nipošto ne umanjuje njezino značenje, već naprotiv ističe u okruženju standardne produkcije. Utoliko se nameće i istraživanje povijesnih i društvenih okolnosti koje su uvjetovale zavidnu angažiranost naivnih majstora. Čini se prije svega, da reljefi ove radionice ukazuju na znatan prekid s klesarskom tradicijom dalmatinskih gradova. S druge strane nije moguće mimoći činjenicu da su upravo ovi lapicide bivali pozivani iz kruga s najviše ljestvice onodobnoga hrvatskog društva. Knez Branimir, župani Gostiha i Pristina, samo su poznati među njima. I sami objekti na kojima su pronađeni tragovi njena djelovanja, da spomenemo samo Crkvinu u Biskupiji, mauzolej hrvatskih vojvoda, svjedoče u istom pravcu. U tom svjetlu treba tumačiti i nalaz arkade iz Solina (Splita).

Cjeloviti zemljopisni prostor na kojem susrećemo reljefe naivnog izraza uvelike korespondira s prostorom na kojem se je protezala jurisdikcija hrvatskog biskupa, tj. zahvaća široku jezgru hrvatske kneževine. Time pokazuje neposrednu vezu uz jedno upravno središte, sakralno i sekularno, i za sada joj ne nalazimo traga izvan tih okvira.

Nema sumnje da su naivni lapicide djelovali u vrijeme kneza Branimira. Osim njegova imena na arhitravu iz Šopota,

14. Sv. Spas

²¹ F. BULIĆ, *Iscrizioni inedite (Salona)*, *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, Split, 8 (1885), 53. To je najveći ulomak s natpisom N MAGNA pod lukom arkade.

²² L. JELIĆ, *Zvonik spljetske stolne crkve*, *Vjesnik hrvatskog arheološkog društva*, N. S., Zagreb, 1 (1896.), (pretisak), 54.

²³ U splitskom su zvoniku pronađeni čuveni natpisi P. Kornelija Dolabele, carskog namjesnika za Dalmaciju između 14. i 20. godine po Kristu, u kojima su naznačeni pravci glavnih cesta u provinciji što su svoje ishodište imale u Salonu. M. ABRAMIĆ, *O novim miljokazima i rimskim cestama u Dalmaciji*, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, Split, XLIX (1926.-1927), 139.

²⁴ M. P. FLÈCHE MOURGUES - P. CHEVALIER - A. PITEŠA, *Catalogue des Sculptures du Haut Moyen-âge du Musée Archéologique de Split*, I, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 85 (1992), Split, 1993, 251. tvrde za ulomak N MAGNA da je pogrešno uvedeno mjesto nalaza Solin (par erreur Solin dans l'inventaire E). Međutim, ovaj je nalaz stariji od onih u zvoniku i posve neovisan. Bio je objavljen kod Bulića (vidi bilj. 21) prije negoli su drugi pronađeni. L. Jelić u gore citiranom radu (str. 54), koji prvi spominje ulomke pronađene u zvoniku, sam kaže da je Bulić već prije objavio spomenuti ulomak i uopće ga ne smeta što je u literaturu uveden kao nalaz iz Solina.

15. Ždrapanj

16. Rapovine

tomu je dokaz i župan Pristina uz kojega je možda i bilo uklesano još i Branimirovo ime. Ovi kronološki podaci određuju i vrijeme života župana Gostihe koji se, doduše, ne spominje u povelji vojvode Mutimira 892. god. Upravo to onda i indicira vrijeme gradnje crkve Sv. Spasa, tj. u vrijeme Branimirovo, a najkasnije prije 892. godine. Utoliko je vrijedno spomenuti da je jedan *Gostichai* zabilježen u čuvenom Čedadskom evanđelistaru. Nije nemoguće da je to upravo graditelj Sv. Spasa²⁵.

Godine 888. podignuta je oltarna ograda u crkvi Sv. Petra u Muću, što je posvjedočeno na natpisu dijela arhitrava, i to opet u vrijeme kneza Branimira.²⁶ No izrazito kvalitetna klesarska obrada arhitrava i ostalih ulomaka iz Sv. Petra upućuje na posve nove okolnosti. Isto tako je godinom 895. datiran zabat oltarne ograde pronađen u Uzdolju kod Knina. Likovna razina ovoga zabata, još više od one iz Muća, pokazuje zavidnu zanatsku razinu njegova lapicide. Formulacija dijela teksta *...bene compsit opus princeps namque Mvncimyr...* kao da odražava i svijest o kvaliteti isklesanog reljefa.

Darovnica vojvode Mutimira, zapravo Mutimirova potvrda darovnice vojvode Trpimira u korist splitske crkve, odražava dodire tog vladara s dalmatinskom crkvenom organizacijom. Temeljem toga dragocjenog dokumenta zaključujemo da je već 892. godine bio otvoren put angažmanu lapicida dalmatinskoga grada na prostoru Hrvatske države. Pa i spominjani reljefi iz Muća jednako svjedoče da se to zbilo i prije, najkasnije 888. godine. I na ranijim reljefima 9. stoljeća, onim iz vremena vojvode Trpimira, zapažamo visoku zanatsku razinu klesanja na hrvatskom prostoru. Ne svjedoči li nam ta činjenica da su dva hrvatska kneza, Trpimir i Mutimir, čije odnose sa splitskom crkvom naziremo iz sačuvanih povelja, bili u prilici i mogućnosti upošljavanja dalmatinskih (valj-

²⁵ F. RAČKI, *nav. dj.*, 383.

²⁶ Ž. RAPANIĆ, *nav. dj.*, 180.

da splitskih ili trogirskih) lapicida za svoje graditeljske pothvate. Nasuprot tome, "konačno neodvisna Branimirova Hrvatska" kako je na jednom mjestu definira N. Klaić,²⁷ čini se da je za određeno vrijeme bila prekinula svaku vezu s crkvenom organizacijom u Dalmaciji što se posredno i odrazilo na kvalitet klesarske produkcije. Primjer ninskog biskupa Teodozija, čini se, da hipotezu može pobliže ilustrirati.

Crkvena organizacija u Ninu spominje se prvi put za vrijeme pontifikata Nikole I. (858.-867.), a njen biskup Teodozije u godini 879., u trenutku kada ide na potvrdu patrijarhu u Aquileju.²⁸ Te je iste godine zabilježen i šturi podatak kroničara: *His diebus quidam Sclavus Brenamir interfecto Sedesclavo ipsius ducatum usurpavit.*²⁹ Bez sumnje, novi svjetovni i duhovni prvaci u Hrvatskoj, i to ne slučajno, nastupaju istovremeno na vlast u godini 879., što je rezultat zaokreta u politici mlade kneževine. Branimir i Teodozije vode u to doba posve samostalnu državnu i crkvenu politiku nalazeći tada, po prvi put, jaka i korisna saveznika u biskupu rimskom. Papa, želeći pridobiti istočnojadransku crkvu, kako hrvatsku tako i dalmatinsku, tolerira višekratne nelegalne postupke ninskom biskupu Teodoziju, zahvalan što mu se je taj priklonio za razliku od crkve dalmatinske. Očito je da rimski biskup pomaže agresivnu politiku Branimirovu i Teodozijevu prema dalmatinskim gradovima i njihovu crkvenom ustroju, što će u konačnici rezultirati i Teodozijevo uzurpacijom biskupske stolice Sv. Dujma, 885.-886. god.³⁰ Papa Stjepan VI. mora dakako ukoriti Teodozija što sada sjedi na dvije katedre, onoj splitske i ninske crkve, no ti su prijekori samo formalni. Papa ipak podržava njegov čin, jer se time garantira zaokret u politici dalmatinske crkve, pristajanjem uz Rim. Stoga mu papa, što više, obećava i palij, znak metropolitanske časti, uz uvjet da se Teodozije sam po njega uputi do pragova apostolskih.³¹ Vremenski okvir od 879. kada Branimir i Teodozije preuzimaju vlast, pa do 885.-886. god. kada Teodozije postaje splitskim biskupom, posve je sigurno razdoblje značajnog raskida u odnosima između hrvatske kneževine te carske Dalmacije i njene crkvene organizacije. To je ono isto vrijeme kada se je Bazilije Veliki morao odlučiti na znatna materijalna davanja hrvatskom vladaru, na štetu strategove, a valjda i carske blagajne, u nastojanju da sačuva dalmatinski temat.³²

U periodu napetih odnosa između Hrvatske i Dalmacije nastavlja se u Hrvatskoj proces učvršćivanja crkvene organizacije te uspostavljanja i podizanja crkava. Papa Stjepan VI. u pismu splitskom nadbiskupu Teodoziju posebno naglašava da i dalje nastavi podizati crkve po Hrvatskoj koje "nekoć bijaše uništio barbarski bijes", *neglectus non proveniat antiquarum.*³³ To zapravo svjedoči da su Branimir i ninski biskup Teodozije i do tada poticali hrvatske velmože na ulaganja u procesu uspostave i jačanja crkvene organizacije mlade hrvatske države što nam je bjelodano ostalo i zasvjedočeno u natpisima iz Šopota, *dux Crvatorvm cogitavit*, iz Ždrapnja *Ego Pristina iupanvs cum coniuge mea edificabimus* i iz Vrh Rike *Ego Gastica huppanvs donavi*. Sve ove važne donacije hrvatskih velmoža klesali su relativno nevješti lapicide, znatno zaostajući zanatskom kvalitetom u odnosu na kolege koji su na istom prostoru djelovali prije njih, u vrijeme Trpimirovo, a i

17. Plavno

18. Biskupija-Crkvina

²⁷ N. KLAJĆ, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb, 1971, 250.

²⁸ J. STIPIŠIĆ - M. ŠAMŠALOVIĆ, *Codex Diplomaticus*, Zagreb, I (1967), 13-15.

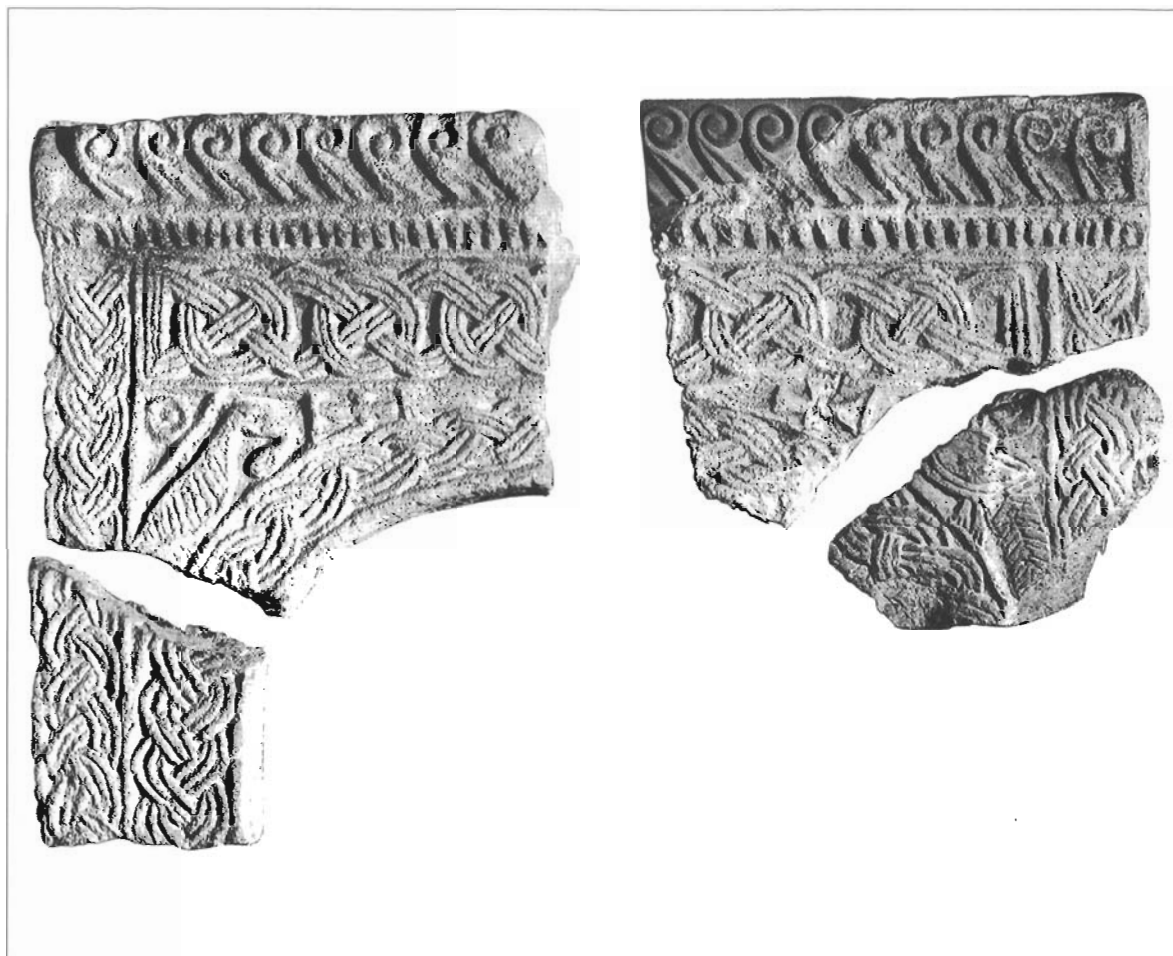
²⁹ F. RAČKI, *Documenta...*, 374.

³⁰ J. STIPIŠIĆ - M. ŠAMŠALOVIĆ, *nav. dj.*, 20-21.

³¹ ISTO.

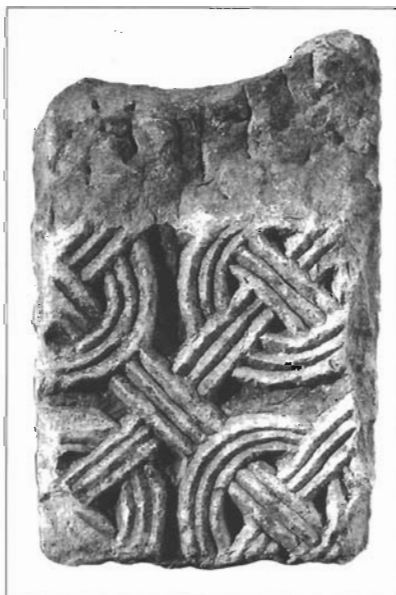
³² B. FERJANČIĆ, *Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije II*, Beograd, 1959, 36.

³³ J. STIPIŠIĆ - M. ŠAMŠALOVIĆ, *nav. dj.*, 20-21.

19. Solin-Split
(rekonstrukcija, Arheološki
muzej, Split)

20. Biskupija-Bukorovića
podvornice

poslije njih, u vrijeme Mutimirovo. Upravo pojava tih reljefa naivnih svojstava, uže datirana u deveto desetljeće 9. stoljeća, posredno odražava prekid u odnosima hrvatske i dalmatinske crkve i tradicije. Ova je klesarska, a valjda i graditeljska družina oko hrvatskog biskupa ili samog "dvora" i okupljena, da bi se nastavio proces svekolike obnove crkvene organizacije na hrvatskom tlu jednako usmjeren u pravcu njena što većeg osamostaljenja.

Od vremena kada je ninski biskup Teodozije uzurpirao splitsku katedru prestao je i akutni razlog njihova opstanka. Pod Branimirovim i Teodozijevim nadzorom i dalje se obnavljaju i podižu crkve po Hrvatskoj, no tada na zanatski novoj kvalitativnoj razini kako svjedoči već natpis iz Muća u godini 888. Arhitravi s imenom Branimira iz Muća i drugi iz Nina, otkrivaju ponovno kontakte hrvatske crkve s dalmatinskom, jednako kao i s urbanom zanatskom tradicijom, dakako i Teodozijevim posredovanjem. Tada su mogli opet biti upućeni u Hrvatsku klesari znatnije zanatske kvalitete. Klesarska, pak, družina naivnih svojstava vjerojatno se upućuje u periferne dijelove mlade države nastavlajući svoje djelovanje, pa utoliko i ne iznenađuje činjenica o brojnim lokalitetima na kojima je zasvjedočen trag njihova truda.

Nikola Jakšić

STONE MASONRY WORKSHOPS IN THE PERIOD
OF PRINCE BRANIMIR

Summary

The inscription of the župan (regional prefect) Gostiba on the architrave of an altar screen from the Church of the Holy Saviour both contains valuable data and also shows the rank of quality of the stone masonry on this monument. The design of parallel hooks and the kymation on this beam, as well as on the fragment of the corresponding gable, could well be directly related to other carvings discovered long ago in central and northern Dalmatia, as well as in western Bosnia. Such architraves and gables have been found at Šopot near Benkovac, Ždrapanj near Bribir, Crkvina and Bukorovića podvornica at Biskupija near Knin, Plavno, and Rapovine near Livno, as well as the arch of a ciborium from the belltower of the Split cathedral, most probably originally from Solin. In addition to the characteristic motifs on the trabeations, this group is also characterized by plutei decorated with a web of aligned interlaced circles that are not knotted, unlike the standard pattern with the same motif in pre-Romanesque sculpture. Such decoration can be noted on material from Crkvina and Bukorovića podvornica at Biskupija near Knin, Ždrapanj near Bribir, Plavno, Rapovine near Livno, the Church of the Holy Saviour at the source of the Cetina River, and on the ciborium arch from Split. The characteristic ornamentation of the trabeations and plutei indicates a group of items produced by a single workshop. This group includes an architrave and gable from Šopot near Benkovac with an inscription citing Branimiro...dux cruator..., thus dating the entire group to the 880s. Many of the details exhibit very simple artistic qualities following the model of standard pre-Romanesque reliefs made in stone carving workshops with a longer tradition. The simple decoration characterizing the products of this workshop can be explained by the discontinuity of this tradition in Dalmatian towns when Prince Branimir and the Bishop of Nin, Theodosius, succeeded in re-establishing the bishopric of Salona in 886. The official "court" stone masonry workshop from the time of Prince Branimir subsequently had no reason to continue activities.